



O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY
VA O'RTA MANSUS TA'LIM
VAZIRLIGI



O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION RIVOJLANISH
VAZIRLIGI

“БАШАРИЯТ МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШИ ВА ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА АЛИШЕР НАВОИЙ

МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ”

мавзусидаги республика онлайн

илмий-амалий анжумани

МАТЕРИАЛЛАРИ



*Alisher
Navoiy*

580

5 февраль 2021 йил
Бухоро



2-шўъба. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ НАСРИЙ МЕРОСИ	
Н.Бекова, Ж.Шаропов «РУҲ УЛ -ҚУДС»ДА ЙИЛ ФАСЛЛАРИ ТАЛҚИНИ.....	145
<i>Gulova Anorgul, Axmadova Farangiz</i> “MAHBUBUL –QULUB” ASARI – ALISHER NAVOIY NASRIY MEROSINING DURDONASI.....	149
<i>Saidova Raihon</i> “НАСОЙИМ УЛ-МУҲАББАТ”ДА МАЛОМАТ ВА МАЛОМАТИЙЛИК.....	152
<i>Sodiqova Dilorom</i> HADISLAR BADIY TALQINIDA NAVOIY VA MISKIN IJODIDAGI UYG`UNLIK.....	156
<i>Sherxon Qorayev</i> ALISHER NAVOIY ADABIY MAJLISLARI.....	160
<i>Fayrat Murodov</i> ЗАМОНАВИЙ РОМАНДА АЛИШЕР НАВОИЙ СИЙМОСИ.	164
<i>Шавкат Ҳайитов</i> КОМИЛ ЖАМИЯТ ВА КОМИЛ ИНСОН ОРЗУСИ.....	171
3-шўъба. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГТИЛМИЙ МЕРОСИ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ	
<i>Маматқул ЖўРАЕВ</i> АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАҚИДАГИ ХАЛҚ РИВОЯТЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХИГА ДОИР.....	177
<i>Ўраева Дармоний, Назарова Гулбаҳор</i> НАВОИЙ ҲАЗАЛЛАРИДАГИ МИФОНИМЛАРНИНГ АСЛИЯТ ВА ТАРЖИМАДА БЕРИЛИШИ.....	186
<i>Собит Авезов</i> НАВОИЙ ИЖОДИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ.....	190
<i>Арипова Халима</i> АЛИШЕР НАВОИ И УЗБЕКСКИЕ МАКОМЫ.....	195
<i>Bozorova Lobar</i> ALISHER NAVOIYNING XALQ SAN`ATI VA UNING TURLARIGA DOIR MULOHAZALARI.....	197
<i>Мунис Жўраева</i> НАВОИЙНИНГ “ФАРҲОД ВА ШИРИН” ДОСТОНИНИНГ ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИГА ТАЪСИРИ.....	201
<i>Rajabova Ra`no</i> ALISHER NAVOIY IJODIDA FOLKLOR AN`ANALARI.....	203
<i>Kamildjanov Muxammadjon Ne`matdjonovich</i> ALISHER NAVOIY ILMIY MEROSIDA KOMIL INSON MAVZUSI.....	206
<i>Rustamova Gavhar</i> ALISHER NAVOIY G`AZALLARIDA DARAXTLAR BILAN BOG`LIQ OBRAZLARINING BADIY IFODASI.....	210
<i>Turdiyev Bexruz Sobirovich</i> NAVOIY ILMIY MEROSI - MILLIY MA`NAVIY YANGILANISHIMIZ POYDEVORI.....	213
<i>Тўраева Лайло</i> АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ДЕҲҚОНЧИЛИККА МУНОСАБАТ ИФОДАСИ.....	216
<i>Худайкулова Латифа</i> ФОЛЬКЛОР АСАРЛАРИ СЮЖЕТИДАГИ МОТИВЛАРНИНГ “МАЖОЛИСУН-НАФОИС” ДА АКС ЭТИШИ.....	218
<i>Hikmatova Nigina</i> ALISHER NAVOIY – ILM NOMIYSI.....	221

табий жарён, ўшанда рўй берган хижрат (кўчиш)нинг оқибати деб тушуниш керак” (170-бет).

Файласуфларнинг гувоҳлик беришларича, инсон (жамият халқ) макон ва замондан ташқарида яшай олмайди. Алишер Навоий сингари улкан умумбашарий сиймонинг пайдо бўлиши ҳамда буюклик касб этиши муайян бир тарихий давр (Амир Темурдан мерос бўлиб қолган салтанатнинг маданий-маърифий жиҳатдан гуркираб ўсган, тараккий топган вақти), макон (Хуросон мамлакати-унинг пайдо бўдиши ва катта мавқега эга бўлиши, романда айтилганидек, бевосита Мовароуннаҳр (Туркистон билан боғлиқ экан) дан келиб чиққан. Шу маънода Хуросон тарихи бевосита Мовароуннаҳр тарихи бориб туташади, уни тўлдиради ва ушбу мозийга оид кўпгина муаммоларни тушуниш, ойдинлаштиришга имкон яратиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдлик. 1-жилд. М: “Рус тили” нашриёти, 1981, 396-бет.

2. Омон Мухтор. Навоий ва рассом Абулхайр. – Тошкент: ”Шарқ”, 2006 йил. 176-бет.

3. Н. Комилов. Тасаввуф. 1-китоб. Т: ”Ўзувчи”, 1996, 154-бет.

КОМИЛ ЖАМИЯТ ВА КОМИЛ ИНСОН ОРЗУСИ

Шавкат Ҳайитов,

БухДУ Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти,
филология фанлари доктори

Кейинги йилларда фан соҳасида ва матбуотда комил инсон мавзуи тадқиқи масаласида баъзи чекланган фикрларга нисбатан мантиқли, мазмунан чуқурроқ мулоҳазалар кўзга ташланмоқда. Дарҳақиқат, муайян жамиятда бир тоифа комил инсонларнинг фаолияти билан ижобий натижаларга эришиб бўлмайди. Мумтоз муаллифларнинг асарларида ҳам мавзунинг айни қирраси инобатга олинган. Улардан аксариятида комил жамият ва комил инсонлар муаммоси кун тартибига қўйилган. Шу нуқтаи назардан академик Б.Валихўжаевнинг қуйидаги таъкиди катта илмий аҳамият касб этади: «Алишер Навоий талқинида комил инсон жамиятнинг бир тоифасига мансуб бўлиб қолмай, балки ижтимоий ҳаётдаги турли тоифаларнинг вакиллари, яъни бошқарув (подшоҳ, вазир, амалдор), маънавият ва маърифат (қози, мударрис, шайх, воиз), илм ва хунармандлик (олим, талаба, тижорат аҳли ва турли хунармандлар), қишлоқ хўжалиги (деҳқон), меҳнат аҳли (тикончи чол) ва бошқаларга ҳам дахлдордир. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, ҳозирги кунда комил инсон муаммосини маърифий

(тасаввуфий: пайғамбарлар, авлиёлар, сўфийлар) йўналишида талқин қилишга урғу бериш ҳам кузатилади. Бизнингча, комил инсонни маърифий йўналишда талқин қилишни кенг қамровли, яъни ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, маънавий яхлит муаммонинг бир қирраси сифатида қараш масалани навоиёна кенг ва ҳар томонлама тушуниш ва талқин қилишга яқинлаштиради» [Валихўжаев, 2002].

Комил жамият ва комил инсон масаласи барча замонларда ҳам ижодкорларнинг диққат марказида турган. Шу маънода «Сиёсатнома», «Қобуснома», «Чаҳор мақола», «Гулистон», «Баҳористон», «Маҳбубул-қулуб», «Ахлоқи Муҳсиний» каби асарлар даврлар талаби, ижтимоий ҳаёт тақозоси билан юзага келган.

Саналган асарларнинг айримлари нафақат бадиий тасвир имкониятлари, балки образлар силсиласи, мавзу қамрови нуқтаи назаридан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Бинобарин, «Сиёсатнома»да давлат ва уни бошқариш, мамлакат ва мамлакатдорлик муаммоси асар марказида турганлиги учун амалдор (шоҳ, вазир, омил, лашкарбоши...) ва мулкдорлар тимсоли кенг талқин қилинади. «Чаҳор мақола» (1156) муаллифи фикрича, билимли ва қобилиятли, давр талабларига жавоб бера оладиган зарур хизматчиларни танлай билиш – давлатни идора этишда ҳал қилувчи омилдир. Ана шу маслақдан келиб чиқиб, Низомий Арузий Самарқандий ўз даврида мамлакат ва салтанат равнақида муҳим ўрин тутган тўрт касб соҳиби – котиб, шоир, мунажжим, табибнинг ибратли хос хусусиятларини ёритишга бутун бир асарини бағишлайди. «Гулистон»да шоҳлар ва дарвешлар; «Баҳористон»да шайхлар ва орифлар, ҳаким ва донишмандлар, амалдор ва шоирлар алоҳида бобларда зикр қилингани ҳолда, асосий эътибор умуминсоний ахлоқий-маънавий тасаввурлар талқинига йўналтирилган. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» (1495) асарида бирорта ҳам ижтимоий тоифа хусусида фикр юритилмайди. Муаллиф бутун бошли асари давомида ҳаё, ифқат, эҳсон, ҳиммат, саховат, адолат каби юксак ахлоқий фазилатларга махсус тўхталлади. Ҳусайн Воиз бундай саъю ҳаракати билан комил инсоннинг намунали ахлоқий-маънавий қиёфаси манзараларини чизиб беришга эришади. Айни замонда у ўша пандномаси билан «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асари учун мантиқий замин ҳозирлайди.

«Қобуснома»да (1083) давр ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутган Кайковус замонсидаги деярли барча ижтимоий тоифа ва табақаларга тегишли талаб-тамойлларни лўнда ва бадиий ёритиб бериш биринчи режага чиқарилган. Ана ўша ахлоқий-бадиий анъаналарнинг мантиқий давоми ва такмилини улуғ ўзбек шоири ижодиётида ёрқин ҳис қилиш қийин эмас.

Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб» биринчи қисмида ўз замонасидаги ижтимоий тоифаларолдига қўйиладиган вазифалар хусусида ўта назокат ва куюнчаклик билан мулоҳаза юритишида ўша майл яққол намоён бўлади. Асарнинг иккинчи қисмида тариқат мақомлари таҳлил қилинади.

«Маҳбубул-қулуб»нинг учинчи қисми эса «Гулистон», «Баҳористон» «Ахлоқи Муҳсиний»да кузатилгани каби ахлоқий қоидалар – умуминсоний фазилатлар ва инсон шаънига доғ бўлиб тушувчи иллатлар таҳлиliga йўналтирилган.

Шундай экан, юқорида номлари келтирилган асарлардаги ижтимоий тоифалар ҳамда ахлоқий тасаввурлар талқини комил жамият ва комил шахс хусусидаги яхлит умумбашарий муаммонинг бир-биридан ажралмас таркибий қисмлари сифатида қаралмоғи зарур.

Ахлоқий қоида ва тамойиллар талқинига бағишланган ушбу асарларда эҳсон, саховат, адолат, тавозуъ, манманлик, жоҳиллик, бахиллик, тил одоби каби мавзуларнинг фалсафий-дидактик моҳияти у ёки бу ижтимоий тоифа ахлоқига боғланмасдан умумий бир ҳолатда очилади.

Шарқ халқлари адабиётида шахснинг ахлоқий-маънавий камолотига бағишланган асарларда илм ва ҳунар ўрганиш масалаларига кенг ўрин берилган. Аниқроғи, илм ва ҳунарга эзгулик, поклик рамзи, инсонларни турли офатлардан сақловчи, мушкулларни осон қилувчи муҳим восита сифатида қаралган. Шунинг учун илм ва ҳунар ўрганиш йўлида риёзат чекиш савоб ҳисобланган. Чунки аждодларимиз нигоҳида бундай фазилатлар шахс моддий ва маънавий ривожининг асосини, инсон улуғлигининг жавҳарини ташкил этади, деган ақида амал қилган: «Улуғлик ақл ва донишлик биладур, гавҳар ва насаб била бўлмас» [Кайковус, 1992: 26], – деган Унсур ул-Маолий Кайковус масалага анча теран ёндашади ва «меҳнат қилмоқ, баданни ялқовлик, яъни бекорчиликдан кутқармоқ,... бекорчилик баданнинг фасод ва беморлигига сабаб бўлиши»ни уқтиради [Кайковус, 1992: 31]. Алишер Навоийда бундай ёрқин фикрлар гадозода ва ғанийзода тимсолларини ўзига хос сифатлашлар («хирадманд», «лаванд») билан келтиришда равшан намоён бўлади. Шунингдек, масаланинг ҳар иккала қутби манзарасини (илм-жаҳолат, донишманд-жоҳил, доно-нодон) бадий акс эттиришга урғу берилади.

Ғаззолийда комил инсон атворига зид бўлган хислатлар киши руҳининг кушандаси сифатида талқин қилинади. Муаллиф илоҳий-ирфоний ғояларни тавба, сабр, шукр, хавф, умид, фақр, зуҳд, ният, сидқ, ихлос, тавҳид, таваккул, шавқ, муҳаббат ҳамда қазо каби атамалар талқини воситасида беради. Алишер Навоий Ғаззолий «Иҳёу улумид-дин» асарининг иккинчи ва

учинчи бобларига мурожаат қилган, ундан илҳомланган. «Насойимул-муҳаббат» асарида Муҳаммад Ғаззолий ҳақида шундай ёзилади: «...халқдин хилват ихтиёр қилди ва муфид китоблар тасниф қилди: «Иҳёул-улум»дек ва «Жавохирул-Қуръон» ва «Ёқитут-тавил» тафсиридекки, қирқ мужалладур ва «Мишкотул-анвор»декки, барча машхур кутублардир»... [Навоий, 2001: 250]. Яна Ғаззолий ҳақида Навоий «Хамса»сининг яқунловчи достони «Садди Искандарий»да шундай мисралар битиб қолдирган:

Саодат зиёсин сочиб меҳр сон,
Юзинда шараф хулласи тайласон.
Топиб «Кимиёи саодат»қа йўл
Фалак хонақоҳида Ғаззолий ул [Навоий, 1993: 10].

«Иҳёу улумид-дин»нинг биринчи китобидан ўқиймиз: «Пайғамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қилганларки: «Уч нарса инсонни ҳалок этади: ўта бахиллик, ортидан эргаштириб кетадиган хоҳиш, такаббурлик билан нафсига ортиқча баҳо бериш». Инсон табиати бу уч нарсадан холи эмас. Бошқа ёмонликлар ҳам шу уч сифатдан пайдо бўлади»[Ғаззолий,2003: 42].

Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб»нинг ўнга яқин танбеҳида гўё Имом Ғаззолий ҳамда Мавлоно Жомийга фикрдошлик қилади ва худпарастлик хусусида муфассал фикр юритади. Худбин кишиларни тоифаларга ажратиб, ҳар бир табақа атворидаги хусусиятларни алоҳида-алоҳида ёритади. Худпарастлик – манманликнинг пайдо бўлиши, аломатлари, илдиз отиши, турли ижтимоий табақалар фаолиятидаги кўринишлари, юқумли микроб каби жамиятни захарлаши, покиза инсонларга салбий таъсири, худбин кимса тақдири, кибрли қилмишларининг фожиали оқибатлари Алишер Навоий насрида бутун ҳаётий, амалий қирраларигача бадий-фалсафий мазмунда очиб берилган.

Алишер Навоий покиза руҳ манбаи – тил одоби хусусида қалам сураб экан, одамийлик оламига офат ёғдирувчи нодонга муносабат масаласини ҳам эътибордан соқит қилмаган: «Нодонга сўз демаки, айғоғдур ва кўп демаги бўртоғдур»[Навоий, 1948: 140]. «Демаки» ва «демаги» сўзларининг араб имлосидаги ёзилиш шакли бир хил. Матнда бу сўзлар воситасида тажнис санъати ҳосил қилинган: а) «демаки» – айтмаки (иш-ҳаракат ифодаланган ва у иккинчи шахсга қаратилган); «демаги» – гаплари (ҳодисанинг номи аталган ва фикр учинчи шахсга, яъни нодонга йўналтирилган). Асарнинг жорий ёзувимиздаги нашрларида «демаки» сўзи таркибидаги шахс қўшимчаси («и») тушириб қолдирилган[Навоий, 1966: 69, 1998: 106]. Матнга «демаки» ўрнига «демак» сўзини қўйиб ўқисак, маъно остун-устун бўлиб кетади. Ким айғоқ? Нодонми ёки нодонга сўз айтган кишими? «Айғоғдур»нинг кимга

тегишлилиги мавҳумлашиб, сўз муаллақ ҳолда қолади. Тажнис нурсизланади.

Алишер Навоий баркамол шахс ахлоқи мезонларини тарғиб қилар экан, эҳсонни инсоннинг маънавий юксалиши меъёри даражасига кўтаради: «Инсоният боғининг дилписандроқ шажари эҳсондур ва одамийлик конининг аржумандроқ гавҳари ҳам эҳсондур. Жамъи писандида сифот ва мустаҳсан ҳолот эҳсонға тобеъдур ва анинг зимнида мундариж воқеъдур; ул барча яхшилиқларга жомеъ ва бари яхшилиғлар, филҳақиқат, анга рожеъ»[Навоий, 1948: 77]. Улуғ адиб эҳсон моҳиятини ёритишда сажъ санъати қоидаларига тўлиқ амал қилгани ҳолда, янги истиоралар («инсоният боғи», «одамийлик кони», «инсоният боғининг шажари (дарахти)», «одамийлик конининг гавҳари»), оҳорли сифатлашлар («дилписандроқ шажар», «аржумандроқ гавҳар») қўллайди. Эҳсонни умр мазмунига айлантирган инсон ҳирс, заифлик, бахиллик исканжасидан озод бўлади. Мол-дунёга кулликдан кутулади. Шунинг учун ҳам бу юксак инсоний фазилят-одамийлик хазинасининг энг кадрли, қийматли гавҳари сифатида улуғланади. Эҳсоннинг зиддида бахиллик туради. Бахил инсон юз ҳасрату армон билан ўлади. Шунинг учун ҳам «...ғанийи бахил нодонедур, ўз зиёниға надим»[Навоий, 1948: 89]. Алишер Навоий талқинича, бошқаларга ҳеч нарсасини раво кўрмайдиган қизғанчик, хасис, исқирт инсон бутун фаолияти билан ўз зарарига хизмат қилади.

Бу маънавий дард, хасталик оғу сингари олижаноб инсоний фазилятларни емиради. Ижтимоий муҳитга салбий таъсир қилиб, жамиятни тубанлик офатига дучор қилади. Эҳсон, ўзидан ортиб қолган мол-мулкни бошқалар манфаати учун ишлатиш орқали эса кишилиқ жамиятида ижтимоий тенглик рўёбга чиқади. Улуғ адиб «Эҳсон сифати саодати абад бил, фитна ва офат яъжужи дафъиға садд бил», – дейиш билан Куръон оятлари ва Ҳадисларда кўп марта таъкидланган садақа балоларни дафъ қилади, эҳсон қилган киши катта савобга дохил бўлиб, охиратда жаннатга киради, ризқи кенг, умри зиёда бўлади, деган икки дунё саодатига оид фикрларни ҳам жумлаларига сингдирган. Айни ғоялар «Бақара» сурасининг 265-ояти каримасида мажозий услубда гўзал ташбиҳлар билан теран акс эттирилган: «Молларини Аллоҳ ризолигини истаб, самимий диллариданчиқариб сарф қиладиган кишилар адирдаги боққа ўхшар: унга жала куйгач, ҳосилини икки баробар етиштирар...»[Қуръони карим, 1993: 45].

Навоий насрий асарларидаги фасл, боб, танбеҳлар, муқаддима ва хотимавий қисмлар яхлит ҳолда бош ғоя ифодасига хизмат қилади. Шу билан бирга, ҳар бир бўлакнинг ўз мақсади, ҳар бир гапнинг ўз фикрий йўналиши бор. Ҳатто боғловчи, кўмакчи, қўшимчалар ҳам бош мақсад йўлида хизмат

қилувчи, мазмунни ойдинлаштириб кўрсатувчи воситалар мақомига кўтарилган. Улуғ адиб ҳайвонот ва наботот олаמידан қарама-қарши қутбларда турувчи саховатли ва саховатсиз кишининг ҳар бирини ўзига хос мушаббеҳлар танлаб бадиий тасвирлайди: «Олий ҳиммат шахбозедур баландпарвоз, беҳиммат сичқон сайёде юрутачи тоз»[Навоий, 1948: 89]. Катта ҳаётий тажриба ва билим соҳиби, табиат ва наботот оламининг нозик дид билимдони Алишер Навоий танлаган мажозий тимсоллар–лочин («шаҳбоз») ҳам калхат («тоз») ҳам йиртқич қушлар туркумига киради. Бирок бадиий адабиётда калхат – ёвузлик ва очкўзлик тимсоли, лочин – эпчиллик, жасорат, шижоат ва юксаклик рамзидир.

Тил одоби, эҳсон, саховат, ҳиммат, вафо, ҳаё, тавозуъ ва камтаринлик каби умуминсоний фазилатларни тарғиб қилиш; нафс офати, нодонлик, бахиллик, тилга бепарқлик балоси, кибру ҳаво каби қусурларни танқид қилиш орқали умумжамият аъзоларининг маънавий дунёсига таъсир этиш Навоий насрий асарларида кенг ўрин тутди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Валихўжаев Б. Комил инсон – комил жамият: Алишер Навоий талқинида. // Маърифат, 2002, 23 янв.
2. Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: Мерос, 1992. – Б.26.
3. Навоий А. Маҳбубул-қулуб. МАТ. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 106.
4. Навоий А. Насойимул-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. –Тошкент: Фан, 2001. – Б. 250.
5. Навоий А. Садди Искандарий. МАТ. 11-жилд. –Тошкент: Фан, 1993. – Б.160.
6. Навоий А. Асарлар. 15 томлик, 13-том. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1966. – Б. 69.
7. Ғазолий. Ихёу улумид-дин. Биринчи китоб. – Тошкент: Мовароуннаҳр. 2003. – Б. 42.
8. علي شير النوائى. محبوب القلوب. Сводный текст. – М. – Л. Изд. АН СССР. 1948. – Стр.140.